

אפקעינהו רבנן לקידושין

א. הקדמה

ישנם חמישה מקומות בש"ס בהם מצינו כי חכמים הפקיעו את הקידושין, דהיינו הפכו את האישה לפנויה לאחר שכבר התקדשה, ללא נתינת גט מן הבעל - "אפקעינהו רבנן לקידושין מיניה":

1. הגמרא בגיטין (ג) כותבת שמעיקר הדין אם אדם נתן גט לשליח והגט עדיין לא הגיע ליד האישה - הוא יכול לבטל את גטו בבית דין. עם זאת, כדי למנוע תקלות אפשריות, תיקנו חכמים שהבעל לא יבטל את הגט אלא בפני האישה או בפני השליח. רשב"ג סובר ש"חכמים עשו חיזוק לדבריהם", **ואם הבעל ביטל את הגט שלא בפני השליח או האישה**, חכמים הפקיעו את קידושיו, כלומר האישה הופכת לפנויה, וביטולו של הבעל אינו מועיל.
2. הגמרא בב"ב (מ) כותבת שלדעת אמימר, **אדם שמכריח אישה להתקדש לו** - מעיקר הדין קידושיו חלים. רב אשי מסכים לכך עקרונית, אך הוא סבור שחכמים הפקיעו קידושין כאלה משום שהם נעשו שלא כהוגן, והאישה נותרת פנויה.
3. הגמרא בכתובות (ג) דנה בדינו של אדם שנתן לאשתו גט על תנאי ואינו יכול לקיים את התנאי משום אונס כלשהו. מעיקר הדין "יש אונס בגיטין", כלומר אם הבעל לא קיים את תנאו בשל אונס - הדבר נחשב כאילו הוא כן קיים את התנאי, והאישה אינה מגורשת. עם זאת, כיוון שמקרים כאלו עלולים להיות בעייתיים, תיקנו חז"ל **ש"אין אונס בגיטין**: כאשר התנאי לא התקיים באונס, חכמים הפקיעו את קידושיו של הבעל, והפכו את האישה לפנויה.
4. הגמרא בגיטין (ע) דנה ב**אדם חולה אנוש - שכיב מרע - שנתן גט לאשתו, ואח"כ התרפא מחוליו**. מדאורייתא, גט שכיב מרע חל רק אם הוא מת לבסוף, אך חכמים תיקנו שאפילו אם האיש עמד מחוליו - הקידושין מופקעים, והאישה הופכת לפנויה.
5. הגמרא ביבמות (ק) מספרת על **אישה שנתקדשה בקטנותה קידושי דרבנן, וכאשר בגרה ובעלה הכניסה לחופה בא אדם אחר, חטף אותה וקידשה**. מעיקר הדין קידושי החוטף אמורים לחול, אך חכמים הפקיעו את קידושיו והותירו את האישה פנויה, כיוון שהחוטף עשה שלא כהוגן¹.

1 בנוסף על מקרים אלו, ישנם דינים נוספים שהראשונים הסבירו על פי דין הפקעת הקידושין, למרות שהגמרא לא כתבה זאת במפורש:

ב. אופי הדין

בהסבר הפקעת הקידושין אומרת הגמ' (בכל המקומות בהם מוזכרת הפקעת הקידושין) "אפקעינהו רבנן לקידושי מיניה. אמר ליה רבינא לרב אשי תינח קדיש בכספא קדיש בביאה מאי איכא למימר שויוה רבנן לבעילתו בעילת זנות".

אולם, ישנו הבדל מסויים בין הסוגיות השונות בהם מופיעה הפקעת הקידושין: בשלושה מקומות (גיטין לג., עג. וכתובות ג.) מוסיפה הגמ' את המשפט **"כל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש"** לפני שהיא מזכירה את הפקעת הקידושין. בשני המקומות האחרים (ב"ב מח: ויבמות קי.), בהם מדובר באדם שפועל בצורה לא הגונה, לא מופיע המשפט 'כל דמקדש', ובמקומו מופיע המשפט **"הוא עשה שלא כהוגן לפיכך עשו עמו שלא כהוגן"** לפני שהגמ' מזכירה את הפקעת הקידושין.

בעקבות דברים אלו, ניתן להציע כמה הבנות לשאלה כיצד יכולים חכמים להפקיע קידושין ומהו אופי ההפקעה:

1. **תנאי בקידושין: כל המקדש מקדש על דעת כך שחכמים יאשרו את קידושו.** לכן, אם חכמים אינם נותנים את אישורם, הקידושין מופקעים למפרע (ריטב"א כתובות ג. ד"ה "כל", "אפקעינהו", תוס' ב"ב מח: ד"ה "תינח"). נראה שכך גם הסבירו מספר ראשונים את הצורך לומר "כדת משה וישראל" בשעת הקידושין (גיטין לג. רש"י "אדעתא דרבנן מקדש", תוס' שם ד"ה "כל דמקדש").

- א. המשנה בגיטין (עח.) אומרת, שאם בעל זרק גט לאישתו והוא נפל "קרוב לה", היא מגורשת. בגמ' (שם) רב מפרש שהכוונה היא לכך שהגט נפל בארבע אמות שלה, ואילו רבי יוחנן (שם עה.) מפרש שהכוונה היא אפילו למרחק של מאה אמה ממנה. הרמב"ן (גיטין עח. ד"ה "ארבע אמות") סובר שלפי שני הפירושים מדאורייתא אין כאן גט, אלא שחכמים תיקנו להפקיע את הקידושין.
- ב. הגמרא בשבת (קמה.) כותבת שאדם יכול להעיד שאיש מסויים מת ולהתיר את אשתו מעגינותה למרות שלא ראהו מת בעצמו, אלא רק שמע על כך מפי אדם אחר. רש"י (ד"ה "לעדות אשה") ביאר שהיתר **עד מפי עד בעדות אישה** נובע מכך שחכמים הפקיעו את הקידושין. הרחבה בנושא נמצאת בשיעור העוסק בהתרת עגונה בעד אחד.
- ג. המשנה בגיטין (פז.) כותבת **שגט ללא תאריך - כשר**. הנימוקי יוסף (פנהרין י. מדפי הרי"ף) מקשה על כך: עדות בלי דרישה וחקירה היא פסולה, וחלק מהדרישה והחקירה היא שאלת הזמן. כיצד העדים החתומים על הגט הם כשרים, כאשר אי אפשר לחקור אותם על זמן כתיבת הגט? הוא משיב שגט כזה אמנם פסול מדאורייתא, אך חכמים הפקיעו את הקידושין ותיקנו שגם גט כזה הופך את האישה לפנויה (הסבר אחר לדין זה ראה בחירושי הגר"ח הלכות עדות ג:ד).
- ד. רש"י בפסחים (ז. ד"ה "אפילו בחיטי") מסביר **שאדם המקדש אישה בדבר האסור בהנאה מדרבנן** - האישה אינה מקודשת, שכן חכמים הפקיעו קידושין אלו והפכו את האישה לפנויה.

2. **לחכמים יש כוח לעקור מצוות, וחכמים עקרו את הקידושין**² (תוס' שם).
3. **הפקר בית דין הפקר:** חכמים מפקירים למפרע את כסף הקידושין, וכך יכולים חכמים לבטל את מעשה הקידושין (ריטב"א כתובות ג. ד"ה "תינח"). כמובן, הבנה זו יכולה להסביר רק הפקעה של קידושי כסף, ולא של קידושי ביאה.
- ניתן להוכיח הבנות אלו מדברי הגמ' (שהובאו לעיל) לגבי הפקעת קידושין:
1. כאמור, בשלושה מקומות (גיטין לג., שם עג. וכתובות ג.) הגמ' אומרת בהקשר של הפקעת קידושין **"כל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש"**. זאת הוכחה להבנה שההפקעה מבוססת על תנאי.
 2. אולם, כפי שצויין כבר לעיל, בשני המקומות הנוספים שמוזכר דין אפקעינהו (ב"ב מח: ויבמות קי.)³, לא מוזכר המשפט "כל דמקדש", ומכך נראה שאין קשר לתנאי. התוס' (ב"ב שם) היה ער להבדל שבין הסוגיות, ולדעתו יש שתי דרכים בהן פועלת הפקעת קידושין - או תנאי או עקירת מצווה על ידי חכמים. במקרים בהם מוזכר בגמ' "כל דמקדש" ההפקעה נעשית על ידי תנאי, ובמקומות בהם לא - ההפקעה נעשית על ידי עקירה של חכמים³.
 3. במהלך סוגיית אפקעינהו עולה הווה אמינא לחלק בין קידושי כסף וקידושי ביאה - **בקידושי כסף ניתן להפקיע קידושין, אך בקידושי ביאה לא**. חילוק זה תומך בהבנה שההפקעה מבוססת על הפקר בית דין - ניתן להפקיע כסף, אך לא ניתן להפקיע ביאה. למסקנת הגמ' ניתן אמנם להפקיע כל סוג של קידושין, אך יתכן כי גם למסקנה קידושי כסף מופקעים על ידי הפקר בית דין (דיון נרחב בהווה אמינא לחילוק בין קידושי כסף לבין קידושי ביאה יובא לקמן).
- כאמור, אחת מן הדרכים בהן ניתן להבין את הפקעת הקידושין היא שאפקעינהו מבוסס על תנאי בקידושין. יש לבחון שתי נקודות בנוגע לכך:
- א. האם כאשר לא פירש בשעת הקידושין "כדת משה וישראל", ניתן עדיין לומר שקידושיו עדיין על תנאי? הריטב"א (כתובות שם) מחדש שתנאי זה הוא "דברים שבלבו ובלב כל אדם" ועל כן אף אם לא אמר כך במפורש, נחשב כאילו כן אמר זאת. ללא דברי הריטב"א תוצר בעיה להפקיע קידושין במקרים כאלו, אם נבסס את ההפקעה רק על תנאי. בעיה מעשית בימינו, הקיימת גם לדעת הריטב"א, היא לגבי

2 יש בעיה לטעון שחכמים עקרו דבר מן התורה, כי לכאורה מן הסוגיה ביבמות (פס. טז.) נראה שאין לחכמים כוח לעקור דיני תורה ב'קום עשה', אלא רק ב'שב ואל תעשה'. התוס' אכן דן בכך, ואכמ"ל.

3 התוס' מסביר מתי קובעת הגמ' איך יופקעו הקידושין: במקומות בהם ניתן לומר שהמקדש קידש על דעת חכמים, ההפקעה היא מדין תנאי. אך במקומות בהם המקדש פועל שלא כהוגן לא ניתן לומר שהוא פועל על דעת חכמים, ולכן שם ההפקעה היא על ידי "יש כוח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה".

תינוקות שנשבו, שיייתכן ואינם מבינים כלל את המושג "כדת משה וישראל", או שאינם סומכים על דעת חכמים.

ב. במקרים בהם המקדש הוא רשע או מומר הרוצים כי הקידושין יחולו על אפם וחמתם של חכמים, לא ניתן לומר לכאורה שיש כאן קידושין על דעת חכמים. כאמור, התוס' סובר שישנם מקרים בהם ההפקעה אינה מדין תנאי, אך מי שיבסס הפקעה רק על תנאי - יתקל בבעיה בסוגיה שם.

ג. ההבדל בין קידושי כסף לקידושי ביאה

כפי שצויין כבר, עולה בגמ' (בכל המקומות בהם מוזכרת הפקעת הקידושין) הווה אמינא שקידושי כסף ניתן יהיה להפקיע, אך קידושי ביאה - לא: "אמר ליה רבינא לרב אשי תינח קדיש בכספא קדיש בביאה מאי איכא למימר". תירוץ הגמ' על כך הוא "שוויה רבנן לבעילתו בעילת זנות".

ישנן מספר דעות בהבנת הווה אמינא של הגמ':

1. **קידושי כסף אינם אלא מדרבנן, ועל כן חכמים שתיקנו את הקידושין יכולים גם להפקיעם.** לעומת זאת קידושי ביאה הם מדאורייתא, ובהווה אמינא חשבה הגמ' שחכמים אינם יכולים להפקיע אותם⁴ (רבתינו של רש"י המובאים בכתובות שם רש"י ד"ה "שויה רבנן", ר' גרשום ב"ב מה:).

2. **קידושי כסף ניתן להפקיע על ידי הפקר בית דין** - לחכמים יש יכולת להפקיע ממון מבעליו (גיטין לו:). רבנן יכולים ליישם יכולת זו כאן - להפקיע רטרואקטיבית את כסף הקידושין מרשות המקדש, וכך בעקיפין לבטל את הקידושין. לעומת זאת, אין אפשרות לחכמים יכולים להפקיע קידושי ביאה. (כתובות ג. תוס' ד"ה "תינח", רמב"ן שם ד"ה "הא תינח").

3. **ההווה אמינא היא שחכמים לא יתקנו תקנה כאשר משמעות התקנה היא שבעילת המקדש מוגדרת למפרע כבעילת זנות.** (רש"י כתובות ג. "קדיש בביאה").

יש מספר בעיות בהסברים הללו:

1. הגמרא מעלה את ההווה אמינא לחלק בין כסף לביאה לאחר שכבר כתבה "כל המקדש אדעתא דרבנן מקדש". אם פירוש הדבר הוא שהפקעת הקידושין מבוססת על תנאי, אין מקום לחלק בין קידושי כסף לשאר סוגי הקידושין, על פי ההבנות שהפקעת הקידושין מבוססת על הפקר בית דין או על כך שקידושי כסף הם דרבנן

4 דיון נרחב באופי ותוקף קידושי כסף נמצא בשיעור בנושא. ייתכן והגמ' כאן היא המקור לאלו הסברים כי קידושי כסף הם דרבנן בלבד.

בלבד. אך אם נסבור שהבעיה היא בעיה צדדית - חכמים לא רוצים להפוך את הביאה לביאת זנות - ניתן להבין את ההווה אמינא של הגמ', גם אם הפקעת הקידושין מבוססת על תנאי.

2. על פי כל ההבנות קשה לכלכל את דברי הגמ' בתירוץ הקושיה - "שויוה רבנן לבעילתו בעילת זנות": על פי ההבנות שחכמים יכולים להפקיע רק קידושי כסף כיוון שהם דרבנן או כיוון שניתן להפקיעם על ידי הפקר בית דין, חידוש הגמ' במסקנה אמור להיות עצם היכולת של חכמים להפקיע קידושין גם במקרים שאינם קידושי כסף. קשה להבין כיצד דברים אלו משתלבים בדברי הגמ'. על פי ההבנה שחכמים לא רוצים לתקן תקנה שמשמעותה היא שביאת המקדש תהיה ביאת זנות, חידוש הגמ' במסקנה הוא שהצורך להפקעת קידושין גובר על הבעיה של ביאת הזנות. גם דברים אלו קשה להעמיס על המילים "שויוה רבנן לבעילתו בעילת זנות".

3. אם הבעיה היא שחכמים לא רוצים להפוך למפרע את הביאות לביאות זנות, הרי שבעיה זו קיימת לכאורה גם בקידושי כסף - כל הביאות של שנות הנישואין יהפכו רטרואקטיבית לביאות זנות. אם כן, לא ברור מדוע הקשתה הגמ' רק על קידושי ביאה.

על קושיה זו ניתן לומר, שהביאות של שנות הנישואין לא ייחשבו כביאת זנות, כיוון שהתודעה המלווה ביאות אלו היא של ביאות במסגרת נישואין ולא של ביאות מופקרות. תימוכין לכך ניתן להביא משיטתו של ר"א הסובר שפנוי הבא על פנויה עשאה זונה לעניין איסורה לכהן (יבמות סא:), אך הוא מודה שכאשר קידש אדם קטנה על ידי קידושין דרבנן, לא עשאה זונה (יבמות נט: ועיין שם רש"י ד"ה "אלא א"ר זירא"). אך בקידושי ביאה ישנה בעיה מיוחדת: אם חכמים רוצים להפקיע קידושין כאלו, הם צריכים להפקיע באופן ישיר את הביאה, ולהפוך אותה מביאת קידושין לביאה שאינה כזו. וזאת - בהווה אמינא - לא יכולים חכמים לעשות.

ד. הרחבת דין הפקעת קידושין

יש לבדוק האם ניתן להרחיב את דין הפקעת קידושין למקרים בהם לא הוזכר שיש הפקעה. סוג אחד של הרחבה הובא כבר לעיל - מקרים בהם ישנם דינים לא ברורים בגמ', וראשונים שונים הסבירו את הסוגיה על בסיס דין אפקעינהו. כאן השאלה היא מעבר לכך - האם ניתן להפקיע קידושין בעוד מקרים?⁵

5 אחד המקומות בהם קיים דין הפקעת קידושין, הוא בגט שביטלו הבעל בעודו ביד השליח שלא בפני אשתו. אם כך, הרי שכל אדם יכול לגרום לתרחיש כזה ולגרום להפקעת קידושין, כדי למנוע עונש מאשתו שזנתה, למשל.

הרשב"א (שו"ת הרשב"א חלק א, סימן אלף קפ"ה) דן באפשרות להרחבת הפקעת קידושין, ומסקנתו היא ש"היכא דלא אמור רבנן מנפשינן לא אמרינן". הרשב"א מוכיח דבריו ממקומות בהם ניתן היה לקשר את דין אפקעינהו, אך הגמ' בחרה שלא לעשות כך⁶.

ישנן כמה נקודות בהם לא ברורה גישת הרשב"א:

1. האם הרשב"א חשב שיש כלל מאחד בין המקרים בהם חל דין אפקעינהו, כך שעל פי כלל זה ניתן להפעיל הפקעת קידושין בעוד מקרים?
2. אם קיים כלל כזה, האם הוא נובע מכך שרבנן לא רוצים להפקיע קידושין בקלות, או שחכמים מוגבלים בסמכותם להפקיע קידושין? ווריאציה שונה במקצת של שאלה זו היא האם הרשב"א סבור שרק לכתחילה לא ניתן להפעיל אפקעינהו במקום שלא נאמר כך בפרוש, או אף בדיעבד, כיוון שאין כוח לבית דין רגיל להפקיע קידושין.

ברור שהרשב"א סובר שבפועל חכמים לא ששו להשתמש בכוח ההפקעה שלהם, וכן שקשה להרחיב את התקנות הידועות מהגמרא למקרים אשר לא הוזכרו. ברם, לגבי יצירת תקנה חדשה על ידי חכמי דורנו שתבסס על הפקעת קידושין - לא ברורות עמדותיו.

הריב"ש בשו"ת (סימן שצ"ט) סובר שבאופן עקרוני כיוון שכל מי שמקדש מקדש על דעת מנהג העיר, כל עיר ועיר יכולה לתקן תקנות שונות להפקעת קידושין. אמנם, למסקנה הוא "חוכך להחמיר" משום חומרת איסור אשת איש.

בכל מקרה, השימוש בהפקעת קידושין במקומות שלא הוזכרו, עלול ליצור כמה קשיים ובעיות:

1. איזה בית-דין מוסמך להפעיל אפקעינהו: האם רק סנהדרין, רק בית הדין החשוב שבדור או שמא כל בית דין מקומי? שאלה נוספת לגבי בית הדין היא האם יש צורך בסמיכה כדי להפעיל הפקעה.
2. האם גדרי דין אפקעינהו שווים לכוח בית-דין לעקור דבר מן התורה? (תוס' הרי הבינו שבחלק מהמקרים אפקעינהו מבוסס על כוחם של חכמים לעקור מצוה מן התורה).

לדעת חלק מן הראשונים אכן ניתן לעשות כן (ראה רא"ה בשם רבו בשטמ"ק כתובות ג. ד"ה "וכן כתב הרא"ה", גיטין לג. תר"ה "ואפקעינהו") אך לדעת ר"ת (תוס' שם) אם ידוע שאדם מתכוון לעשות כך בשביל לחפות על אשתו, אין הפקעת קידושין "דלתקנה עשו חכמים ולא לתקלה שמתוך כך יהיו בנות ישראל פרוצות בעריות".

6 בחידושי (כתובות ג. במהדרות החרשות, ד"ה "כל דמקדש", והרא"ה, "והכא", "ועוד") מרחיב הרשב"א יותר, ומנסה להסביר מדוע דווקא במקרים המצויים בגמרא תיקנו הפקעת קידושין ולא בשאר המקרים.

3. האם ההפקעה היא פרטית על כל מקרה ומקרה, או שיש צורך לתקן תקנה גורפת?
כלומר האם בית הדין המקומי הוא המפקיע בפועל, או חכמים שתיקנו את התקנה
כבר הפקיעו מאז את כל הקידושין העתידיים להיות כתקנתם?